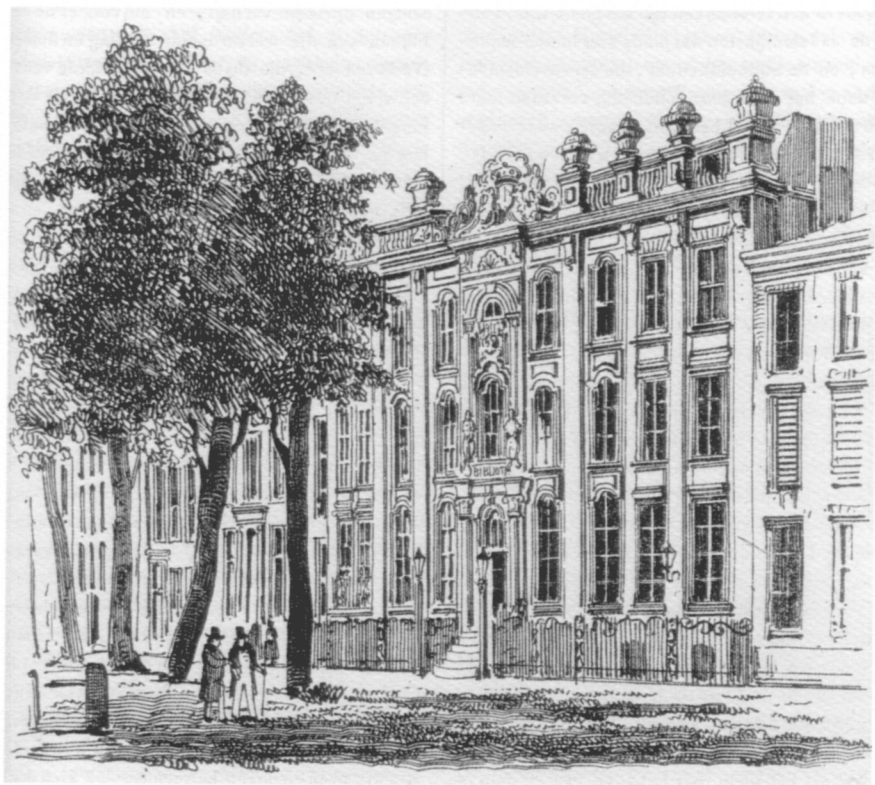

De Koninklijke Bibliotheek in de negentiende eeuw. Uit: *Hollandsch Penning Magazijn voor de jeugd* 4 (1838) 321.

Leenregisters van wetenschappelijke bibliotheken in de negentiende eeuw

Een nieuwe bron voor onderzoek naar gebruikers¹

MARIEKE VAN DELFT

Enkele bezoekers behoorden tot de stamgasten en kwamen gaarne eens naar de nieuwe aanwinsten onderzoek doen. Die stamgasten kenden elkaar en het geheele personeel der Bibliotheek, en als van zelf vervulde de Leeszaal meermalen de rol van societeitslokaal, waar allergezelligst over het nieuws van den dag, over een belangrijk tijdschriftartikel of brochure, over belangrijke nieuwe boeken gekeuveld werd.

Aldus onderbibliothecaris Knuttel in een terugblik op de Koninklijke Bibliotheek rond 1880.² Daarna vervolgt hij over één van de bezoekers:

In die dagen had men onder de bezoekers ook zeer eigenaardige typen. Daartoe behoorde een persoon, die een betrekking had aan een der kerkhoven, en dagelijks getuige dat vele gestorvenen in den schoot der aarde ter ruste werden gelegd, werd hij blijkbaar gekweld door de vraag, wat er van al die overledenen terecht zou komen. Daarom kwam deze man dagelijks naar de Koninklijke Bibliotheek en sleepte steeds heele vrachten boeken, oude preeken en theologische werken, waarin over de onsterfelijkheid der ziel gehandeld werd, mede naar huis.

Zo'n beeldende schets kan alleen door een tijdgenoot gegeven worden. Maar dat betekent niet dat er niet méér over gebruikers in het verleden te melden is dan aantallen bezoekers en uitleningen, zoals zo vaak gebeurt. Want hoe veel er ook over de geschiedenis van de wetenschappelijke bibliotheken in Nederland geschreven is, degene om wie het uiteindelijk allemaal draait – de gebruiker –, komt daarin beperkt aan bod. Een enkele maal komt hij te voorschijn in het verslag van een buitenlandse reiziger over bibliotheken die hij bezocht en gebruikt heeft.³ In dit artikel worden aan de hand van een tot dusverre nog niet gebruikte bron de gebruikers van een grote negentiende-eeuwse wetenschappelijke bibliotheek centraal gesteld, en wel van de Koninklijke Bibliotheek (verder KB) in Den Haag. Alvorens specifiek op de KB in te gaan, eerst iets in het algemeen over de wetenschappelijke bibliotheken in de negentiende eeuw.⁴

Wetenschappelijke bibliotheken in de negentiende eeuw

Wie spreekt over wetenschappelijke bibliotheken, heeft het ook over het wetenschappelijk landschap. Want een wetenschappelijke bibliotheek staat eerst en vooral ten dienste aan geleerden, gestudeerden en studenten. Voor hen wordt een collectie wetenschappelijke literatuur bijeengebracht, ontsloten, ter beschikking gesteld en bewaard, opdat zij daarin de informatie kunnen vinden die ze nodig hebben. Zo'n boekerij bevond zich dus vaak in de buurt van een universiteit – zeker in de eeuw die in dit artikel centraal staat, lang voordat automatisering en Internet bibliotheekambtenaren tot informatiemakelaars omturnden.

In 1800 kende Nederland vijf universiteiten, allemaal opgericht tussen 1575 (Leiden) en 1648 (Harderwijk). Dat veranderde in 1815.⁵ Toen werd het academisch onderwijs sterk gereorganiseerd onder invloed van staatkundige en politieke ontwikkelingen: Napoleon was verslagen en koning Willem I feestelijk ingehaald als nieuwe soeverein. Nederland werd samen met België één koninkrijk en in augustus van dat jaar werd een nieuwe grondwet van kracht. In diezelfde maand kwam voor het eerst een wettelijke regeling op het hoger onderwijs in Nederland tot stand in het zogenaamde Organiek Besluit.

Van de vijf universiteiten bleven er drie over: Leiden, Groningen en Utrecht. De beide andere, Franeker en Harderwijk, waren in 1811 respectievelijk 1812 opgeheven en werden in 1815 heropend als atheneum, instellingen voor hoger onderwijs waar weliswaar meerdere vakken op universitair niveau onderwezen werden, maar die geen *jus promovendi* hadden. Deze beide instituten was echter geen lang leven beschoren: Harderwijk werd al in 1818 opgeheven, Franeker in 1843. Ook de athenea van Deventer en Amsterdam werden in 1815 als zodanig erkend. Verder mocht iedere provincie – behalve Utrecht, Groningen en Drenthe – een eigen atheneum hebben, maar nieuwe athenea werden niet opgericht.

Ruim zestig jaar later, in 1876, werd het hoger onderwijs opnieuw gereorganiseerd. Het Amsterdamse atheneum werd daarbij universiteit, dat van Deventer werd bij deze wet niet erkend en twee jaar later opgeheven. In 1880 werd in Amsterdam de Vrije Universiteit opgericht. Inmiddels was ook een ander type instelling voor hoger onderwijs ontstaan: in Utrecht een gespecialiseerde opleiding voor veeartsen, in Delft voor ingenieurs en in Wageningen voor land-, tuin- en bosbouw. Dit waren geen universiteiten omdat ze niet de vijf faculteiten omvatten die volgens het academisch statuut van 1815 aan een universiteit verbonden moesten zijn.

Bij al deze instellingen voor hoger onderwijs was vroeger of later een bibliotheek ontstaan. Soms was die speciaal voor de desbetreffende onderwijsinstelling opgericht zoals in Leiden en Groningen, in andere gevallen bouwde men voort op een bestaande stadsbibliotheek, bijvoorbeeld in Utrecht en Amsterdam.

Maar dit waren niet de enige boekerijen waar negentiende-eeuwse geleerden iets van hun gading konden vinden. In 1798 werd de KB opgericht als nationale bibliotheek. Tien jaar later werd in Amsterdam het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten – de latere Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) – ingesteld. Daaraan werd ook een boekerij verbonden. Naast deze twee nationale instituten hadden ook de provinciale bibliotheken van bijvoorbeeld Friesland en Zeeland, halverwege de eeuw ontstaan, deels een wetenschappelijke collectie en functie. Hetzelfde gold voor menig stadsbibliotheek, wat al blijkt uit het feit dat die soms tot universiteitsbibliotheek werden. Dan waren er nog gespecialiseerde genootschappen met een wetenschappelijke collectie, zoals Teylers Stichting in Haarlem of de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Ook werden vakbibliotheken voor speciale beroepsgroepen, gespecialiseerde leesmusea en leesgezelschappen gesticht. Tenslotte brachten vele academici een welvoorzene privé-bibliotheek bijeen, waarin ze de belangrijkste vakliteratuur voor het grijpen hadden. Al deze grotere en kleinere instellingen samen zorgden in die tijd voor wat we in twintigste-eeuws jargon de ‘wetenschappelijke informatievoorziening’ zouden noemen.⁶

De belangrijkste binnen dit circuit waren de universiteits- en atheneumbibliotheken, de KB en de KNAW-bibliotheek. Denken wij aan deze instellingen, dan is het moeilijk het huidige beeld van ons netvlies te vegen: grote gebouwen, grote leesalen en nog grotere magazijnen, levendig door de vele studenten en onderzoekers. Maar dat was in het begin van de negentiende eeuw wel anders.

Allereerst waren ze vaak voor een beperkte gebruikersgroep bestemd: de universiteitsbibliotheken voor leden van de universitaire gemeenschap, de KB voor ambtenaren, en de bibliotheek van het Koninklijke Instituut voor eigen leden. De boekerijen waren meestal maar enkele uren per week open. Omdat men vuur weerde, kon men de vertrekken niet verwarmen en was men afhankelijk van daglicht, wat de openingstijden natuurlijk zeer beperkte. Het uitleenbeleid was zeer strikt. Uit de universiteitsbibliotheken mochten alleen de hoogleraren lenen; studenten moesten ter plekke de boeken raadplegen. De collecties waren klein. Zo telde de UB Utrecht in 1810 ruim 9.000 titels en de KB in datzelfde jaar ongeveer 20.000. De bibliothecaris was meestal een hoogleraar die tegen een bescheiden salarisverhoging dat baantje erbij deed en naast hem waren er meestal nog maar één of twee andere medewerkers. De vaste aanschaffbudgetten bedroegen slechts een paar honderd gulden per jaar. Bij bijzondere aankopen – bijvoorbeeld een grote particuliere collectie – kon evenwel een beroep gedaan worden op externe fondsen. Of de gebruikers alle boeken konden vinden die er waren, is maar de vraag, want de catalogi waren oud en ontsloten het bezit dus onvoldoende.⁷

Voor we ons al te zeer verbazen over de hier geschetste toestand van het wetenschappelijk bibliotheekwezen aan het begin van de negentiende eeuw, is het verhelderend even stil te staan bij een paar cijfers: de Leidse universiteit telde in 1810 400 studenten, die van Groningen 213, Utrecht 216, Franeker 75 en Harderwijk 60.⁸ In totaal 964, nog minder studenten dan tegenwoordig aan hun eerste jaar rechten in Leiden beginnen en een fractie van de 162.754 studenten die op 1 december 1999 aan een van de dertien universiteiten die ons land nu telt waren ingeschreven.⁹ De gebruikersgroep van wetenschappelijke bibliotheken was in het begin van de negentiende eeuw dus veel kleiner. Bovendien werden er ook veel minder boeken gepubliceerd.

Deze situatie in het wetenschappelijk bibliotheekwezen zou in de loop van de negentiende eeuw drastisch veranderen. Het aantal studenten in het wetenschappelijk onderwijs nam flink toe, en daarmee het aantal potentiële gebruikers van wetenschappelijke bibliotheken.¹⁰ En net zoals het onderwijs zelf, werd het beheer van deze boekencollecties geprofessionaliseerd.

De eerste aanzet hiertoe vinden we in het eerder genoemde Organiek Besluit van 1815. Een aantal paragrafen was speciaal aan de wetenschappelijke bibliotheken gewijd.¹¹ De drie universiteitsbibliotheken in Leiden, Utrecht en Groningen kregen jaarlijks geld om de belangrijkste, recent verschenen boeken aan te schaffen. En daarbij werd vastgelegd hoe dat geld verdeeld moest worden: na aftrek van het bedrag dat nodig was voor algemene literatuur, moest éénderde aan natuurwetenschappelijke literatuur besteed worden en tweederde aan literatuur voor de overige vier faculteiten. Verder werd vastgesteld dat de collectie ontsloten moest zijn door een wetenschappelijke catalogus, dat wil zeggen een systematische catalogus of onderwerpscatalogus, én een alfabetische, in gedrukte of geschreven vorm.

Al betekent de invoering van zo'n wet meestal geen radicale koerswijziging, aan het eind van de eeuw was er heel wat veranderd. Conform de richtlijnen in het Organiek Besluit vond een verschuiving plaats van het aanschaffen van bijzondere boeken, zoals handschriften en incunabelen, naar recent verschenen wetenschappelijke literatuur. De wetenschappelijke bibliotheek werd van museale boekerij tot gebruiksbibliotheek. De aanschafbudgetten werden in de loop van de eeuw verruimd en bovendien verwierven alle wetenschappelijke bibliotheken grote collecties en bloc.¹² Halverwege de eeuw telde de UB Leiden ongeveer 35.000 titels en de KB 50.000, een aantal dat door de UB Utrecht rond 1880 bereikt werd, toen het bezit van de KB ongeveer 100.0000 titels was.

Deze enorme groei veroorzaakte overal catalogiseringsproblemen. Aan de eis van een wetenschappelijke én een alfabetische catalogus werd dan ook nergens voldaan. Enkele instellingen brachten in de loop van de negentiende eeuw nog een gedrukte catalogus uit, maar aan het eind van de

eeuw was duidelijk geworden dat een complete catalogus in gedrukte vorm onhaalbaar was. Men ging over op kaartcatalogi, die beter bij te houden waren, en op veel plaatsen werden de zogenaamde 'Leidse boekjes' ingevoerd – een aantal fiches bijeengebonden in een handzaam boekje.

Een ander gevolg van de groei was dat vrijwel alle wetenschappelijke bibliotheken uit hun gebouw barstten. De universiteitsbibliotheken van Utrecht, Groningen en Leiden kregen een nieuw of sterk aangepast gebouw; de KB verhuisde zelfs twee maal. Ook werden de openingstijden van de instellingen verruimd. Aan het einde van de eeuw waren vrijwel alle boekerijen dagelijks een aantal uren open, door de komst van elektrisch licht vaak langer op een dag en soms zelfs 's avonds.

Het bibliothecariaat werd van een baantje dat een hoogleraar erbij deed tot volledige dagtaak, idealiter vervuld door een geleerde die wetenschappelijke kennis paarde aan gerichte bibliotheekkennis. Bovendien was aan het eind van de eeuw de personeelsformatie in het algemeen sterk uitgebreid.¹³

Leners en lezers

Tot zover de ontwikkeling van wetenschappelijke bibliotheken in de negentiende eeuw in algemene zin. Maar wie maakten er nu eigenlijk gebruik van?

Van de universiteitsbibliotheken in eerste instantie nog steeds de leden van het wetenschappelijk corps en de studenten. Toch waren dat niet de enigen. Voor de Universiteitsbibliotheek Utrecht werd rond 1820 bepaald, dat alle beoefenaren van kunsten en wetenschappen van de bibliotheek gebruik mochten maken, al werd er beperkt uitgeleend. Aan studenten echter niet, dat vond men te riskant.¹⁴ De KB was in 1798 opgericht voor de leden van het landsbestuur. Maar al in het eerste reglement werd de mogelijkheid genoemd ook anderen toe te laten. In een nieuw reglement van tien jaar later werd gesteld dat ze 'ten algemeenen gebruike' moest zijn en werd helemaal niet meer over een speciale gebruikersgroep gesproken.¹⁵ In de praktijk blijft de doelgroep in die eerste jaren evenwel bestuurders.

In het archief van de KB bevindt zich een tot dusverre niet onderzochte bron, op grond waarvan na te gaan is, wie er in de negentiende eeuw gebruik maakten van de bibliotheek en welke boeken geleend werden: de leenregisters.¹⁶ Als bron zijn deze niet uniek. Ook van de Leidse Universiteitsbibliotheek bijvoorbeeld is de oude uitleenadministratie bewaard gebleven.¹⁷ Maar voor zover bekend, is ook die nog nooit systematisch onderzocht.

In Duitsland daarentegen staan de leenregisters van grote wetenschappelijke bibliotheken sterk in de belangstelling. In 1989 gaf Mechthild Raabe de achttiende-eeuwse 'Ausleihbücher' van de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel uit, in 1998 aangevuld met die uit de zeventiende en vroege negentiende eeuw.¹⁸ Deze uitgave is een prachtige bron, met name omdat de gegevens zo uitgebreid zijn. Van iedere lener is de volledige naam, het

to King-
dom.
in my
to garden

Gegeven Zijn

Aan de Buxorde

19. 7. 1788	Statuten von Friedland in 2. " " " " Huber. 4. Oct. 12. 1788
21. 1788	Huber Friedrichs Rechtskandl. 1. 1788, von } Huber. 6. 1788, 12. 1788. " " Stuhl der Notarissen in 2. " " }
27. 1788	Tom Jones " 5. Vol. in 6 " " Appellus. 12. 1788, 21. 1788.
18. Oct.	C. Cockes Voyage, in 2. 1. Vol. " " Siderius. 27. 1788, 28. 1788.
19. 1788	Voyage en Suisse par Coxo. 1. 1788, in 12.
" "	& Voyage en Allem. par Rissbeck. 1. 1788, in 12. Nollent. 1. 1788, 1. 1788.
23. 1788	Théâtre de l'Empire Romain par Gibbon, } Maynard. 8. 1788, 1. 1788. 1. 1788, in 2. " " " " }
24. 1788	Riçheffe des Nations. par Smith. 1. 1788, } par Roubaud. " 2. Vol. in 2. " " } Appellus. 19. 1788, 17. 1788. " " Aventures de St. Pierre. in 2. 1. 1788. } 9. 1788.
24. 1788	Engländer und Italiener von Hochenkath. } Charakter der Forderungen des 17. 1788. } Siderius. 12. 1788, 9. 1788.
1. Nov.	un peu d'Éclaircissement des Pairs d'Alsace. " " 6. 1788.
" "	Théorie de l'Éducation. de Salomon. 1. 1788. } Portat. 15. 1788, 6. 1788.
4. Nov.	Gibbon. Hist. Romaine. 1. 1788. " " Maynard. 19. 1788, 15. 1788.
5. Nov.	Bruno, Voyage aux Sources du Nil. in 2. 1. 1788. " " Bedier. 20. 1788, 21. 1788.
7. 1788	Crabillon " Vol. 1. 1788, in 2. " " " " Siderius. 22. 1788, 9. 1788.
9. 1788	Crabillon " 2. Vol. in 2. " " " " Siderius. 24. 1788, 25. 1788.

beroep of maatschappelijk positie genoteerd, van ieder boek de titel gevolgd door impressumgegevens als plaats van uitgave en jaartal. In Nederland is daarentegen tot op heden nog geen onderzoek gedaan in de leenregisters van wetenschappelijke bibliotheken. Wel heeft Boudien de Vries die van het Haarlemse Leesmuseum onderzocht.¹⁹

Uit deze bronnenuitgaven en studies blijkt dat het onderzoek van leenregisters veel informatie levert over het gebruik van de bibliotheekcollecties en kan bijdragen aan de beantwoording van de nieuwe vragen in het boekhistorisch onderzoek: wie las wat, wanneer en waar?²⁰ Uit het vervolg van dit artikel moge blijken dat onderzoek van de leenregisters van onze wetenschappelijke bibliotheken eveneens een belangrijke bijdrage kan leveren aan het historisch leesonderzoek in Nederland.²¹

De leenregisters van de KB bestrijken de jaren 1799-1908.²² De boeken die in die periode mee naar huis genomen werden, staan keurig geregistreerd. De gegevens in de registers zijn helaas veel beknopter dan die in Wolfenbüttel. Per uitleening is het volgende genoteerd: de uitleendatum, een beknopte titel, de achternaam van de lener, zonder verdere toevoegingen. Tot 1840 volgt dan meestal de datum waarop het boek terugbezorgd moest worden en wanneer het daadwerkelijk ingeleverd was, vanaf 1840 is het woordje 'terug' alles wat over het terugbezorgen gezegd wordt.

Het ontbreken van voorletters en andere gegevens over de leners maakt de identificatie lastig, te meer omdat er geen aparte administratie van leners overgeleverd is. Ook de boeken, laat staan edities, zijn niet altijd even gemakkelijk te identificeren want de titels zijn zeer beknopt, vaak in enkele woorden genoteerd, en auteur of impressum ontbreken veelvuldig.

Afgaande op de uitleenadministratie is te constateren dat het lenen van boeken uit de KB in de negentiende eeuw meer dan vertienvoudigde: van ca. 605 in 1800 tot ca. 7.640 in 1900.²³ Interessanter wordt het als je de uitleeningen gaat analyseren. Voor een eerste inventarisatie is gekozen voor de eerste twaalf maanden waarin boeken uitgeleend werden. Deze keuze is ingegeven door praktische overwegingen. Het was te verwachten dat de gebruikers in dat jaar nog redelijk gemakkelijk te identificeren zouden zijn, omdat de gebruikersgroep nog beperkt was tot ambtenaren. Bovendien zouden de boektitels vermoedelijk met behulp van de in 1800 gedrukte catalogus van de KB vrij eenvoudig te vinden zijn.²⁴

Tegen deze keuze pleit, dat het maar de vraag is of de KB een wetenschappelijke bibliotheek was op dat tijdstip. De collectie van de KB was niet speciaal voor studenten en hoogleraren bijeengebracht, maar bestond grotendeels uit de in beslag genomen boeken van stadhouder Willem V, die naar Engeland gevlucht was. Maar naar de aard van de collectie wel. De stadhouders hadden een degelijke, welvoorzien bibliotheek bijeengebracht. Uiteraard was de verzameling sinds 1795, het jaar waarin Willem V vertrok, vrijwel niet meer aangevuld, maar tot dat jaar was de collectie goed bijgehouden. Met name de complete tijdschriftenreeksen maakten het tot

een goede naslagcollectie.²⁵ En hoewel leden van het landsbestuur geen student of hoogleraar waren, hadden velen een meesterstitel behaald aan een universiteit en mag verwacht worden dat zij van de KB als wetenschappelijke bibliotheek konden profiteren. Later in de eeuw zou de KB zich meer ontwikkelen tot volwaardige wetenschappelijke bibliotheek. Er zou dus ook iets voor te zeggen zijn geweest een jaar uit de tweede helft van de eeuw te nemen. Maar om eerdergenoemde redenen zijn de uitleningen in het eerste jaar waarin uitgeleend werd nader geanalyseerd, en zijn uit latere jaren steekproeven genomen.

Aanvankelijk was het lenen nog beperkt tot degenen die toegang hadden tot de KB, dat wil zeggen tot leden van het landsbestuur, de departementen of gerechtshoven, mits zij in Den Haag verbleven. Met speciale toestemming konden ook mensen buiten deze groep boeken lenen. Die werd in dat eerste jaar aan vijf mensen gegeven.²⁶ Geen enkel boek mocht de stad verlaten. De leners mochten de boeken veertien dagen houden. Eventueel kon er verlengd worden, maar pas na veertien dagen; het boek moest ingeleverd worden en twee weken lang kregen anderen de kans het te lenen.²⁷

In dat eerste jaar, van september 1799 tot en met augustus 1800 – dat formeel nog tot de achttiende eeuw behoort –, werden 367 boeken uitgeleend. Het uitlenen kwam langzaam op gang. Na een half jaar werden meer dan 35 boeken per maand uitgeleend, na een jaar meer dan 50.²⁸ De 367 uitleningen uit het eerste jaar komen op naam van 57 leners.²⁹ Van 48 van hen is vast te stellen dat ze tot de beoogde gebruikersgroep hoorden; 34 van hen zaten in de volksvertegenwoordiging.³⁰

In de beginperiode leenden met name mensen, die ook op andere wijze bij de KB betrokken waren. Het leenregister wordt geopend door mr. U.J. Huber, die samen met A.J. Verbeek en H. van Royen de bibliotheekcommissie vormde, die de oprichting van de KB begeleidde. Huber leende regelmatig, maandelijks één of meerdere boeken, in totaal 16 in dat eerste jaar.³¹ Ook J. Lublink de Jonge, die Huber al spoedig in de bibliotheekcommissie verving, ging regelmatig naar de KB om een boek te halen. Hij leende 16 werken in de onderzochte periode. En A.G. Besier, een van de twee leden van de Bibliotheekcommissie die na de staatsgreep van 1801 ingesteld werd, werd daar misschien wel lid van omdat hij zo veel gebruikmaakte van de KB. Maar de topleners waren mr. J.B. Auffmorth met 31 en mr. M.C. van Hall en mr. M. Siderius, elk met 25 leningen.³²

Wat voor boeken werden uit de KB geleend? Fungeerde de KB als vakbibliotheek en wetenschappelijke bibliotheek? Het blijkt dat de collectie inderdaad gebruikt werd ter ondersteuning van het werk. Zo werd elf maal een jaardeel van de Resolutiën van de Staten Generaal geleend en werd voor het Agentschap van Opvoeding tweemaal een viertal boeken over de nade-

len van het begraven in de stad gehaald. Auffmorth nam 25 boeken over krijgskunde mee, en daarnaast zes algemene werken waaronder de *Voyage en Allemagne* van J.K. Riesbeck, de *Vaderlandsche historie verkort* van Jan Wage- naar en een roman van J.J. Barthélemy, *Voyage du jeune Anarchisis en Grèce*. Of hij die boeken zelf las dan wel meenam voor een gezinslid of huisgenoot weten we natuurlijk niet, maar met deze keuze betoont hij zich een lezer van zijn tijd. Reisverslagen en romans behoorden immers tot de meest gelezen boeken in die dagen.³³ Het lijkt erop dat de KB voor Auffmorth naast die van naslagbibliotheek of werkbibliotheek nog een andere functie had: een soort leesmuseum, waar hij boeken kon lenen ter ontspanning. En niet voor Auffmorth alleen. Van de 367 boeken die er dit jaar uitgeleend werden, behoorde bijna de helft (170 uitleningen) tot de categorie 'Fraaije letteren'; 89 van die 170 waren romans.³⁴ En dat is opmerkelijk, want romans maakten slechts 3% van de KB-collectie anno 1800 uit.³⁵ Een heel ander collectiegebruik dan je zou verwachten van een bibliotheek die opgericht was voor bestuurders! Was hun eigen bibliotheek zo goed voorzien dat ze de KB als wetenschappelijke naslagcollectie niet nodig hadden?

Absolute toppeer dat jaar was de toen reeds zestien jaar oude roman *Willem Leevend* van Betje Wolf en Aagje Deken in acht delen. Liefst achttien maal komt die titel in dat jaar in de leenregisters voor. Nu is dat enigszins vertekend omdat van het boek slechts één of enkele delen tegelijk uitgeleend werden en het dus iedere keer dat iemand een deel meenam, genoteerd werd. Zo kunnen we prima volgen hoe J.A. Krieger, afgevaardigde voor Grave, zich door het boek heenwerkte. Op 22 maart 1800 haalde hij deel 1; per twee weken las hij ongeveer één deel dat hij dan keurig retourneerde om weer een volgend deel mee te nemen. Van half april tot half mei, na deel 4, nam hij een pauze. Over deel 6 deed hij drie weken, over deel 7 vier en over het laatste deel, deel 8, bijna twee maanden, van 12 juli tot 2 september. Ondertussen was collega-volksvertegenwoordiger C.E. Carsten ook aan de acht delen begonnen en op een gegeven moment las Carsten vlak achter Krieger aan. Op 28 mei leverde Krieger deel 5 in en haalde Carsten het op; op 19 juni gebeurde hetzelfde met deel 6. L. Kniphorst begon in juli met deel 2 en nam daarna twee delen tegelijk mee zodat hij in september tot en met deel 5 gevorderd was. De heren verdrongen zich om het boek en je ziet ze bijna op de door Knuttel beschreven wijze in de KB over het boek spreken. Of tipten ze elkaar tijdens de besprekingen over het landsbestuur?

Bijna de helft van de boeken (48%) was in het Frans, en bijna eenderde (31%) in het Nederlands. Verder werd nog een klein aantal boeken in het Duits, Latijn en Engels uitgeleend; alle drie de talen minder dan 10%.³⁶ 83 van de 367 uitleningen uit het eerste jaar waren vertalingen, voor het merendeel uit het Engels naar het Frans, een enkele ook uit het Duits, Latijn of Grieks naar het Nederlands, of uit het Grieks of Latijn naar het Engels.

De meeste boeken zijn achttiende-eeuws. Dertien maal werd een boek uit de zeventiende eeuw geleend, de rest – op de ongedateerde boeken na – is uit de achttiende eeuw; 12 uit het eerste kwart, 25 uit het tweede kwart, 99 uit het derde kwart en 176 uit het laatste kwart. Opvallende genoeg zijn er ook vijf boeken geleend, verschenen tussen 1795 en 1799. Aan de collectie van Willem V en zijn zonen waren ook de bibliotheken van de Staten en van de Gecommitteerde Raden van Holland toegevoegd, en vermoedelijk groeide de collectie ook meteen nadat de KB opgericht was.

Werpt zo'n analyse van één jaar een verrassend licht op het gebruik van de KB, aan de hand van een voorbeeld uit latere jaren is aan te tonen, dat er meer interessants in een dergelijk register te vinden is.

In mei 1860 verscheen *Max Havelaar* van Multatuli. Het boek kreeg meteen veel aandacht, tot aan kamervragen toe. De KB verwierf het boek snel want in september was de *Havelaar* al beschikbaar voor de uitlening. Op 6 september werd het boek voor het eerst uitgeleend, vervolgens weer op 20 oktober. In de daaropvolgende maanden november, december en januari werd het steeds twee keer uitgeleend, soms beide delen tegelijk, soms een enkel deel. Ook onderbibliothecaris M.F.A.G. Campbell leende het boek, in januari 1861.³⁷ In het leenregister is dus niet alleen te volgen wanneer een boek ter beschikking kwam en of het snel en dikwijls uitgeleend werd, maar ook wie welke boeken leende. Zo zien we bijvoorbeeld John Motley, auteur van het nog steeds gebruikte boek *The rise of the Dutch Republic*,³⁸ in 1858 allerlei boeken over de Nederlandse geschiedenis lenen, wellicht voor zijn *History of the United Netherlands* uit 1860. En is ook te vinden dat R.C. Bakhuizen van den Brink, C.P.E. Robidé van der Aa en J. de Witte van Citters, net als bibliothecaris Campbell redacteurs van de *Nederlandsche Spectator*, van wie sommigen later hun collectie aan de KB nalieten, in 1858 de KB frequenteerden en boeken leenden.³⁹

De gegevens over leners kunnen aangevuld worden met andere bronnen. Genoemd zijn al wetenschappelijke publicaties waarin gerefereerd wordt aan gebruikte werken en reisverslagen van geleerden. Een mooi voorbeeld van een dergelijke bron is het volgende citaat van A.H. Hoffmann von Fallersleben:

Den Haag, 3 september 1855. Het gaat goed met me. Ik woon in een klein kamertje in de Koninklijke Bibliotheek, midden tussen de boeken en handschriften. [...]. Om 8 uur brengt de meid me een schaalje met heet water om me te scheren, iedere morgen. Dan sta ik op en ga twee trappen af naar een kleine kamer, waar wordt ontbeten. Mevrouw Holtrop [vrouw van de toenmalige bibliothecaris, MvD] is dan samen met haar nicht bezig brood te smeren en thee of koffie te zetten, dat laatste voor mij. [...]. Dan komt mijnheer Holtrop en we beginnen. Om half tien vertrekt hij

naar de bibliotheek en ik naar mijn kamer. Om 12 uur wordt er gebeld. We treffen elkaar weer waar we om 8 uur waren. Iedereen drinkt koffie en eet een boterham. Wanneer er geen bezoek komt, kunnen we nog ongestoord een paar uur werken.⁴⁰

Von Fallersleben gaat verder met het beschrijven van het leven van de families Holtrop en Campbell – respectievelijk toenmalig en toekomstig bibliothecaris van de KB –, de gezamenlijke uitjes, de muziekavondjes, en geeft een uitzonderlijk inkijkje in het reilen en zeilen van de KB in de negentiende eeuw. Hoeveel bezoekers zullen zo ontvangen zijn?

De brieven in het archief van de KB leveren eveneens aanvullende informatie op over leners en lezers. Want in het reglement van 1837 was bepaald dat voor het lenen van een boek buiten Den Haag toestemming van de minister nodig was. De betreffende brieven zijn bewaard in het KB-archief. Ook over andere lenerszaken werd met de minister gecorrespondeerd. Op 3 november 1859 bijvoorbeeld liet Campbell de minister weten dat hij Von Roesgen von Floss, ambtenaar bij het Kabinet des Konings, uitgesloten had als lener omdat hij boeken beschadigd terugbezorgd had. Per ommegaande reageerde de minister dat hij het niet met dat besluit eens was en dat hij inmiddels al aan Von Roesgen von Floss had laten weten dat hij nog steeds mocht lenen.⁴¹ Met dit soort interne KB-zaken hield men zich dus op hoog niveau bezig. Een grondig onderzoek van de brieven in het archief van de KB zou nog heel wat aanvullende gegevens over lenen en leners kunnen opleveren.

Besluit

In dit artikel is in het kort geschetst hoe het met de wetenschappelijke bibliotheken gesteld was in de negentiende eeuw. Daarnaast is aan de hand van één bron, de leenregisters van de KB, getoond dat, in ieder geval in de KB, niet alleen veel nageslagen, maar vooral veel gelezen werd. Bovendien zijn enkele aanvullende bronnen de revue gepasseerd. De leenregisters van onze wetenschappelijke bibliotheken blijken veel informatie te bieden over het gebruik van deze instellingen en ook een prachtige bron te zijn voor het onderzoek naar lezers, leescultuur en de receptie van literatuur. Met de leenregisters zou de door Knuttel beschreven gebruiker, aan het begin van dit artikel geciteerd, misschien zelfs wel een naam kunnen krijgen...

Marieke van Delft, Van Beverdingkstraat 23, 2582 VB Den Haag.

- 1 Met dank aan J.A. Gruys voor adviezen en stimulerende gesprekken en aan P. van Capelleveen, H. Peeters, R. Storm en T. Vermeulen voor hun hulp en beminnelijke steun.
- 2 W.P.C. Knuttel, 'De Koninklijke Bibliotheek', *Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen* (1905) 256-266. (Speciaal nummer: *Den Haag en de Hagenaars in de XIXe eeuw.*)
- 3 Dit gebeurt bijvoorbeeld uitgebreid in: D. Grosheide, A.D.A. Monna en P.N.G. Pesch, *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht* (Utrecht 1986), een boek waarin überhaupt meer aandacht aan de gebruikers besteed wordt dan gewoonlijk gebeurt.
- 4 Zie voor een recent, zeer leesbaar overzicht van de bibliotheken in Nederland, waarin ook deze problematiek ter sprake komt: Paul Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Van librije tot virtuele bibliotheek* (Den Haag 1997). Over de negentiende eeuw: pp. 114-246. Een beredeneerde bibliografie (pp. 375-387) biedt veel literatuur over onder meer de wetenschappelijke bibliotheken in de negentiende eeuw. De twee betrekkelijk recent verschenen jubileumboeken over respectievelijk de Universiteitsbibliotheek Utrecht en de KB geven de geschiedenis van de jubilerende instelling tegen de achtergrond van de algemene ontwikkeling van de wetenschappelijke bibliotheken en bieden daardoor ook informatie over ontwikkelingen in het wetenschappelijk bibliotheekwezen in algemene zin. (Grosheide, *Vier eeuwen* en P.W. Klein en M.A.V. Klein-Meijer, *De wereld van de Koninklijke Bibliotheek* (Amsterdam 1998).)
- 5 Deze schets van de ontwikkelingen in het wetenschappelijk onderwijs is gebaseerd op: G. Jensma en H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997) 1-74 en W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest* (Den Haag 1992) 5-20 en 404-409.
- 6 Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis*, passim.
- 7 L. Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek* (Leiden 1939), passim; G.A. Evers, 'Nederlandsche bibliotheken in den inlijvingstijd', *Bibliotheekleven* 4 (1919) 167-171, 232-240; 5 (1920) 89-94; 151-164; 6 (1921) 258-269; 300-308; 11 (1926) 141-146; 158-163; 197-203; Grosheide, *Vier eeuwen*, passim; Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis*, passim.
- 8 G. Cuvier et J.F.M. Noël, *Rapport sur les établissements d'instruction publique en Hollande, et sur les moyens de les réunir à l'Université Impériale* (Parijs 1811) 113-114.
- 9 *Ingeschrevenen in het Wetenschappelijk onderwijs per HOOP-gebied en instelling, 1 december 1999*. CBS, Cijfers, Onderwijs en wetenschapsbeoefening (<http://www.cbs.nl/nl/cijfers/kern-cijfers/soz0724a.htm>).
- 10 In 1816 (Leiden, Utrecht, Groningen): 559; in 1899/1900 (plus Gemeente Universiteit Amsterdam en de Vrije Universiteit): 2.716. Jensma en De Vries, *Veranderingen*, 185, 193.
- 11 Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis*, 150-151; Grosheide, *Vier eeuwen*, 150-151.
- 12 Zie voor een overzicht van door wetenschappelijke bibliotheken aldus verworven collecties: J. Mateboer, *Repertorium Bijzondere Collecties* (Den Haag 1997). Zie ook publicaties over individuele bibliotheken. Voor de KB: Marieke van Delft et al. (red.), *Verzamelaars en verzamelingen. Koninklijke Bibliotheek 1798-1998* (Zwolle 1998); voor de UB Amsterdam: *Catalogus catalogorum ad collectiones bibliothecae universitatis Amstelodamensis pertinentes* (Amsterdam 1981); voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (Leiden): B.P.M. Dongelmans et al. (red.), *Dierbaar Magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 1995).
- 13 Brummel, *Geschiedenis*, passim; Grosheide, *Vier eeuwen*, passim; Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis*, passim.
- 14 Grosheide, *Vier eeuwen*, 161.
- 15 Reglementen 1799, 1808 en 1837, gepubliceerd in: Brummel, *Geschiedenis*, 205-215; Reglement 1884 (Archief KB).
- 16 *Register van de boeken die uit de Nat. Bibl. ter leen gegeven zijn volgens art. 5 van 't reglement en art. 6 van de Instructie* (In Den Hage 1799). Met verschillende titels doorlopend tot 1908. 32 bd. handschrift (Archief KB).
- 17 UBL, Dousa kamer, periode 1710-1924.

- 18 Mechthild Raabe, *Leser und Lektüre vom 17. zum 19. Jahrhundert. Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1664-1806*, 3 dl.n. in 8 bdn. (München 1998). Ook over de leenregisters van de universiteitsbibliotheken in Wilna (Vilnius) en Erlangen verschenen studies in de afgelopen tien jaar: Krystyna Bednarska-Ruszejowa, *Bücher und ihre Leser in Wilna am Anfang des 19. Jahrhunderts. Journal der Ausleihungen der Bücher aus der Bibliothek der Wilnaer Universität 1805-1816* (München 1996); Gisela Lang, *Leser und Lektüre zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Die Ausleihbücher der Universitätsbibliothek Erlangen 1805 bis 1818 als Beleg für das Benutzerverhalten* (Wiesbaden 1994).
- 19 Boudien de Vries, 'Leescultuur van de elite. Het Haarlemse Leesmuseum aan het eind van de negentiende eeuw', *Haarlemse kringen* (Hilversum 1993) 175-191; Boudien de Vries, 'De roman *Lidewijde* en de burgerlijke leescultuur. Lezers en leesgezelschappen in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (1999) 129-155.
- 20 Waarbij 'lezen' niet altijd daadwerkelijk lezen hoeft te betekenen, maar ook kan staan voor inkijken, snuffelen, bladeren of naslaan.
- 21 Zie voor een overzicht: Paul Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850. Een stand van onderzoek' in: Th. Bijvoet et al. (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 164-182. De opmerking op p. 174, dat de stads- en universiteitsbibliotheken buiten beschouwing kunnen worden gelaten, omdat deze instellingen slechts voor een zeer klein publiek open waren, is niet steekhoudend. Immers: ook leesgezelschappen waren in de regel besloten.
- 22 Bij de opening van de nieuwe leeszaal in 1908 ging men over op een nieuw uitleensysteem met behulp van kaarten, die naderhand – helaas – weggegooid werden.
- 23 Op grond van de uitleenregisters zijn de volgende aantallen vast te stellen: 1800: ca. 605; 1810: – (van 1806 tot 1812 werd er niet uitgeleend op voorschrift van Lodewijk Napoleon); 1820: ca. 470; 1830: ca. 520; 1840: ca. 860; 1850: ca. 1.170; 1860: ca. 1.270; 1870: ca. 1.890; 1880: ca. 2.905; 1890: ca. 3.870; 1900: ca. 7.640. Met name na de opening van de nieuwe leeszaal in 1888, mét verwarming en avondopenstelling, nam het gebruik sterk toe. Merkwaardig genoeg wijken deze cijfers af van de cijfers die sinds 1886 in de jaarverslagen gegeven worden. Vooral nog is onduidelijk waarom.
- 24 [Ch.S. Flament,] *Catalogus van de boeken der Nationale Bibliotheek* (Den Haag 1800). Met vier aanhangsels, uitgegeven tot en met 1804.
- 25 Zie voor een kwantitatieve analyse van de stadhoudelijke bibliotheek, die in 1800 ca. 90% van de collectie uitmaakte: Jan Storm van Leeuwen, 'De laatste catalogus van de stadhoudelijke bibliotheek', *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 23 (1991) 83-102; voor een beknopte inhoudelijke kenschets: J.A. Gruys, 'De derde Oranje-Nassaubibliotheek onder de stadhouders Willem IV en V (1747-1798)', *Verzamelaars en verzamelingen*, 25-33.
- 26 Zie lijstje achterin dl. 1 van de leenregisters.
- 27 Reglement 1799, art. 5, afgedrukt in: Brummel, *Geschiedenis*, 205-207.
- 28 1799: sept.: 4; okt.: 8; nov.: 15; dec.: 16; 1800: jan.: 25; feb.: 35; mrt.: 42; april: 45; mei: 36; juni: 37; juli: 35; aug.: 59.
- 29 Dertien lezers leenden meer dan 10 boeken. Deze dertien tezamen leenden tweederde van het totale aantal uitgeleende boeken (mr. J.B. Auffmorth: 31; mr. M.M. Siderius: 25; mr. M.C. van Hall: 25; mr. A.G. Besier: 23; J.A. Krieger: 19; J. Lublink de Jonge: 16; mr. U.J. Huber: 16; mr. E. Lewe: 16; mr. H.H. Vitringa: 14; mr. Sybo Braaksma: 13; P. Cuypers: 13; B. Nieuwenhuijsen: 12; mr. B. Wildrik: 12). De overige 44 leners leenden samen één-derde.
- 30 Dit was vast te stellen m.b.v.: A.J.H. van Ette, 'Onze Volksvertegenwoordigers', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 4 (1950) 107-159; A.M. Elias en Paula C.M. Schölvinc, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991); *Bericht wegens de gestellenisse van het Vertegenwoordigend Lichaam en Uitvoerend Bewind in de Bataafsche Republiek [...]* (Den Haag [1801]).
- 31 Voor de leden van de bibliotheekcommissie en de opvolging van Huber zie: Brummel, *Geschiedenis*, 12-13.
- 32 Zie n. 29.

- 33 De Vries, 'De roman *Lidewijde* en de burgerlijke leescultuur', 132.
- 34 Verdeling naar onderwerp van de uitgeleende boeken: theologie: 15; rechten: 52; filosofie: 13; biologie: 5; geneeskunde: 6; wis- en natuurkunde: 7; kunst, muziek: 10; militaria: 12; bellettrie – zonder romans: 81; romans: 89; reisbeschrijvingen, geografie: 29; geschiedenis: 29; overheidspublicaties: 14; onbekend: 6; totaal: 367.
- 35 Flament, *Catalogus 1800*, nrs. 3368 t/m 3533.
- 36 Frans: 178; Nederlands: 117; Duits: 29; Latijn: 23; Engels: 13.
- 37 Vergelijk voor lezers van Multatuli in het Haarlemse Leesmuseum: Boudien de Vries, 'Een boek met veel lezers. Op zoek naar de lezers van Multatuli in de negentiende eeuw', *Over Multatuli* 38 (1997) 23-36.
- 38 De eerste druk van dit boek verscheen in 1856, in New York in 3 dln. In 1861 verscheen bij Van Stockum in Den Haag een Nederlandse vertaling in 4 dln.
- 39 Zie voor de schenking van de bibliotheek van C.P.E. Robidé van der Aa aan de KB: *Verzamelaars en verzamelingen*, 79-80; zie voor de schenking van de bibliotheek van J. de Witte van Citters aan de KB: *Idem*, 54-56.
- 40 A.H. Hoffmann von Fallersleben, *Mein Leben*, Bd. 6 (Hannover 1868) 104 (vertaling MvD). Dit geval staat overigens niet op zichzelf. Ook Duchesne meldt in zijn *Voyage d'un Iconophile* (Paris 1834) 281, dat hij in de KB logeerde bij zijn bezoek in 1812. Hij was toen de gast van bibliothecaris Flament.
- 41 Archief KB, Brieven, nrs. 2025 en 2027.